

LAGMANSEREDS GAMLA OCH NYA KYRKOGRÅRD

Kulturhistorisk karakterisering och värdering
Vård- och underhållsplan
2016

Bjärke pastorat
Skara stift

Beställare

Bjärke pastorat

Rapport

Anna Lokrantz, bebyggelseantikvarie

Datum 2016-05-16

Arb.nr 15054

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1	Inledning	5
2	Nulägesbeskrivning	6
3	Föreslagna åtgärder och uppskattade kostnader	8
4	Genomförda åtgärder	9
5	Begravningskicket i Sverige	10
6	Lagmansereds kyrkogård	14
7	Ruin, bårhus, omgärdningar, grindar	22
8	Gravvårdar, beskrivning och foton	24
9	Skötselråd	37
10	Lagar	40
11	Gravkarta	42

1. INLEDNING

Lagmansereds kyrka och kyrkogård, samt gamla kyrkogård, ingår i Bjärke pastorat.

Den här planen omfattar både en bedömning av enskilda gravvårdars kulturhistoriska värde och skadebeskrivningar med åtgärdsförslag. Syftet med planen är att vara ett arbetsredskap för församlingen när det gäller skötsel och underhåll. Den fungerar även som underlag för tilldelning av kyrkoantikvarisk ersättning.

ARBETSMETOD

- Arkivsökning för att klargöra kyrkogårdens historia och tidigare utförda åtgärder som inte går att se vid inventeringen.
- Inventering. Gravvårdar med ett mer framträdande kulturhistoriskt värde har markerats med 1 eller 2 enligt det system som Västergötlands museum framtagit.
- Fotografering, beskrivning samt skadedokumentation av de gravvårdar som markerats med 1 respektive 2.

- Sammanställning av plan enligt den modell som Ateljé Arkitekten utarbetat.

PLANENS ANVÄNDANDE

I kapitlet *Föreslagna åtgärder och uppskattade kostnader* finns instruktioner om vilka åtgärder som skall utföras olika år. Observera att för de flesta åtgärder krävs tillstånd från Länsstyrelsen, samt upprättande av ett separat åtgärdsprogram. Ofta fordras också att speciell kompetens anlitas, t ex konservator.

På USB-minnet som bifogas planen finns även foton som tagits under inventeringen. Bilderna får användas av församlingen, under förutsättning att källan anges, för icke kommersiellt bruk.

Planen bör ses över i sin helhet vart femte år.

2. NULÄGESBESKRIVNING

I det här kapitlet ges en sammanfattning av nya och gamla kyrkogården vad gäller skick på omgärdningar och gravvårdar vid inventeringstillfället.

KYRKORUIN

Ruinen efter Lagmansereds gamla kyrka (1639-1929) utgörs av gråstensmurar som är mellan en och två meter höga. I den östra delen finns ett uppmurat altare. Fogsläpp och flera ras finns inom ruinen. Ruinen är i behov av foglagning och nya avtäckningar.

Förslag: Framtagning av ett åtgärdsprogram där metod och material specificeras gällande foglagning och avtäckningar av murkrön.

Kyrkoruinen uppvisar ett par större ras. Fogsläpp förekommer på flera ställen.

Bårhuset har skador i putsen och behöver målas om.

BÅRHUS

Ett litet vitputsat bårhus finns på gamla kyrkogården. Spritputsens lossnar på flera ställen, och vissa skador i putsen blottar det bakomliggande teglet. Fasaderna är i behov av målning.

Förslag: Framtagning av ett åtgärdsprogram för putslagning och målning av fasaderna.

JÄRN- OCH SMIDESDETALJER

Järnkonstruktioner påverkas av utomhusklimatet, och metallen bryts långsamt ned. Det finns inga engångsåtgärder som fungerar för all framtid. Därför är det viktigt att varje åtgärd följs upp av fortsatt tillsyn och underhåll. I kapitel 3 har en kostnadsuppskattning gjorts för några av grindarna samt järnstaket och kättingar runt två av gravplatserna. Arbetet kan också utföras av egen personal.

Förslag: Smidesdetaljer borstas rena från all ytrost. Målning görs med Wibo rostskyddsfärg i ”karbon black” eller motsvarande som inte grånar. Smidesdetaljerna på kyrkogården målas ungefär vart tionde år.

2. NULÄGESBESKRIVNING

RENGÖRING

Vissa av de äldre gravvårdarna har påväxt av alger, lavar och mossor. Detta gör i vissa fall att inskriptionerna är svåra att tyda. Att kunna läsa gravstensens text är för besökare den lättast avläsbara förmedlingen av information, och är därför viktig. Rengöring av gravvårdar i kalksten har också ett annat syfte, då det är en spröd stensort som riskerar att skadas av biologisk påväxt.

Förslag: Rengöring av vissa gravvårdar, noterade i inventeringsblanketterna. Då gravvårdarna är rengjorda, är det lättare att se på vilka stenar som inskriptionen behöver fyllas i. Linoljefärg eller lackfärg kan användas. Arbetet utförs av konservator eller kyrkogårdspersonal med tidigare erfarenhet av liknande arbete. Arbetstiden för ifyllnad av text varierar, men brukar ligga mellan en och tre dagar/sten. Om man på sikt kan få in rutinen att rengöra gravvårdarna varje höst, förenklas arbetet betydligt. Se kap ”Skötselråd” för tips när det gäller rengöring från påväxt.

Järnstaket runt gravplats B 4.

Gravplats B 1 omgärdas av pållare och järnkättingar.

3. FÖRESLAGNA ÅTGÄRDER OCH UPPSKATTADE KOSTNADER

Nr	Objekt	Åtgärd	År 2016	År 2017	År 2018	År 2019	År 2020	År 2021	Hänvisning
1	Kyrkoruin	Åtgärdsprogram		50 000 kr					Nulägesbeskrivning, 7.6
2	Kyrkoruin	Foglagning, avtäckning mm				*			7.6
3	Bårhuset	Åtgärdsprogram		20 000 kr					Nulägesbeskrivning, 7.8
4	Bårhuset	Putslagning, målning				90 000 kr			7.8
5	Smidesdetaljer	Rostskydd, målning		40 000 kr					Nulägesbeskrivning, 7.5, 8.29, 8.31
6	Klockstapel	Målning			20 000 kr				7.7
7	Vissa gravvårdar, omfattande påväxt	Rengöring	X						Nulägesbeskrivning, 8.2, 8.3, 8.4, 8.5, 8.6, 8.7, 8.10, 8.11, 8.17, 8.23, 8.31
8	Vissa gravvårdar, påväxt	Rengöring		X					Nulägesbeskrivning, 8.1, 8.8, 8.14, 8.16, 8.18, 8.19, 8.20, 8.25, 8.26, 8.27, 8.41, 8.42, 8.45
9	Vissa gravvårdar, viss påväxt	Rengöring			X				Nulägesbeskrivning, 8.12, 8.21, 8.22, 8.28, 8.32, 8.35
	Summa			110 000 kr	20 000 kr	90 000 kr			
	Angivna kostnader är grova uppskattningar inkl moms i 2016 års prisläge, grundat på tillståndet vid inventeringstillfället.	X: Avser eget eller kontrakterat arbete. *: Pris för åtgärd är beroende av resultatet av åtgärdsprogrammet.							

4. GENOMFÖRDA ÅTGÄRDER

Nr	Åtgärd	Utförd av	Datum	Kommentar

KYRKOGRÄRDAR

Under tidig medeltid anlades Sveriges första kristna begravningsplatser. De medeltida kyrkorna byggdes ofta med en tillhörande liten kyrkogård som delades in efter byarna i socknen. Denna tradition har överlevt till modern tid i form av familjegravar. De första kyrkorna var ibland befästa och sedan behovet försvann har traditionen levt kvar i en liknande form, nämligen kyrkogårdsmuren och entrén. På äldre kyrkogårdar fanns vanligen flera entréer.

På kyrkogårdarna har genom tiderna olika slags byggnader förekommit. Klockstaplar placerades så högt som möjligt bredvid kyrkan för att ljudet skulle nå ut i bygden. Under medeltiden och tiden därefter uppfördes ofta en så kallad tiondelada, för förvaring av böndernas tionden, som betalades i form av spannmål. Sockenmagasin började, efter påbud av staten, byggas i mitten av 1700-talet och skulle lagra spannmål för dåliga tider. Byggnaderna var inte speciellt påkostade och uppfördes i lokala byggnadsmaterial såsom tegel eller, i de skogrika trakterna i Sverige, av timmer. Kyrkogården fungerade under lång tid inte bara som begravningsplats, utan även som

samlingsplats för handel.

Den medeltida kyrkogården var gräsbevuxen och utan planteringar. Ibland fanns en trädkrans runt begravningsplatsen, men oftast återfanns träden utanför kyrkogårdsmuren. Det var genom de medeltida klostren som trädgårdskonsten i Sverige utvecklades. Klostren introducerade växter, exempelvis buxbom, och påverkade genom sina trädgårdar sannolikt de omkringliggande kyrkogårdarna. Efter reformationen kom influenserna från de lokala herrgårdarnas planteringar. I dessa parker började under 1600-talet alléer av inhemska träd att planteras, och under senbarocken introducerades den idag i parker och på kyrkogårdar så vanliga parklinden. Bok, idegran, liguster och måbär dök upp på kyrkogårdarna på liknande sätt. Mot slutet av 1600-talet började trädplanteringar på kyrkogårdarna förekomma i form av lindar på jämnt avstånd runt hela kyrkogården.

Under 1600-talet, då kyrkorummet och gravkoret var de förnämsta gravplatserna, blev kyrkogården mer försummad. Dessutom ingick det, fram till år 1819, i klockarens löneförmåner att få gräsbete för kreatur. År 1554 sände Gustav Vasa ut ett förma-

ningsbrev i Sverige. Där stadgades att gravplatserna inte fick förorenas av djur och att gravarna skulle hållas och bevaras på ett kristligt sätt. Brevet fick ingen större genomslagskraft, troligen delvis på grund av att klockarprivilegierna fortfarande levde kvar. Från den stora stadsbranden i Skara år 1719 berättas om hur en kvinna som upptäckte branden larmade gudstjänstbesökarna genom att bulta på domkyrkodörren med ett människoben som låg på kyrkogården.

Kungligheter och högadel begravdes i många fall inne i kyrkobyggnaderna. Under senmedeltiden fick dessutom övrig adel samt kyrkans välgörare möjlighet till gravplats i kyrkorna. Övriga församlingsbor begravdes i området kring kyrkan. Efter 1783 resulterade upplysningens idéer i en kunglig förordning som förbjöd fortsatt försäljning av gravar inne i kyrkorna. Hygienespekter hade blivit viktigare och kyrkornas ohygieniska miljö skulle förändras. På 1790-talet skedde en stor befolkningsökning vilket ställde större krav på begravningsplatser än tidigare. För att undvika alltför ohälsosamma miljöer i stadens centrum, blev det allt vanligare att anlägga nya kyrkogårdar utanför staden. Under 1800-talet fick kyrkogårdskon-

5. BEGRAVNINGSSKICKET I SVERIGE

sten ett genombrott. Gustav IV Adolf genomdrev en författning år 1805 som krävde ritningar för uppförandet av nya kyrkogårdar med rekommendation om trädplantering, inhägnad och striktare planer. År 1815 beslöt den svenska riksdagen om förbud mot begravingar inne i kyrkan, samt att nya kyrkogårdar skulle anläggas utanför stadsgränserna och därmed ersätta kyrkogårdarna inne i städer och byar. Därefter utvecklades kyrkogårdarna till arkitektoniska enheter med gångar, plansystem och kvartersindelning efter symmetriska mönster med influenser från Frankrike. Gravkonsten utvecklades och tog sig uttryck i olika konststilar, stenhuggartraditioner samt järnindustrins gjutna järnkors, kedjor och staket. Nya kyrkogårdar anlades i regel med alléer och regelbundna gravkvarter. Trädbeståndet skulle ge begravningsplatsen parkkaraktär, men även rena mark och luft. Flertalet kyrkogårdar försågs med bisättningskapell.

Kyrkogårdarnas mest framträdande platser, i öster och i söder, såldes ofta som familjegravar till det övre samhällsskiktet. Konsekvensen av detta blev att kyrkogårdarna delades i ett område med köpta gravar och ett med fri- eller linjegravar, dvs allmänna gravar.

De senare bestod ofta av enkla gravkullar eller träkors. Spår av denna indelning kan man ibland fortfarande se på våra kyrkogårdar.

Den så kallade kyrkogårdsparken utvecklades och mot slutet av 1800-talet mjukades de stränga franska idealen upp av influenser från England. Parker och kyrkogårdar anlades och omformades med oregelbundet slingrande stråk, prunkande grönska och friare planteringar. Vid sekelskiftet 1900 utvecklades parallellt med kyrkogårdsparken också skogskyrkogården som, influerad av Tysklands parkkyrkogårdar, antog en än mer fri och oregelbunden karaktär.

1900-talets början kännetecknas av en utveckling av det sena 1800-talets kyrkogårdstyp. Det är först vid mellankrigstiden som en mer industriell tillverkning slår igenom när det gäller gravvårdar av sten. Efterkrigstiden kännetecknas av en accelererande massproduktion av gravvårdar och strängare utformningsbestämmelser som bland annat har lett till att den tidigare variationsrikedom till stora delar försvann. Kyrkogårdar som utvidgades fick ofta regelbundna gångsystem och räta gravrader avdelade av häckar. Under senare halvan av 1900-talet har även

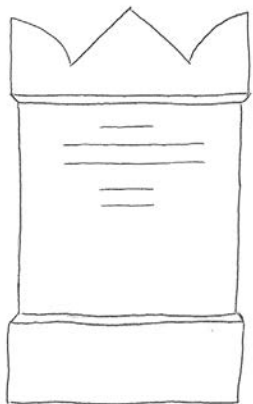
minneslundar uppstått, där endast urnor gravsätts och inga individuella vårdar reses. Gravsättningar i minneslundar ökade starkt under 1900-talets sista årtionden.

GRAVVÅRDSKARAKTÄRER

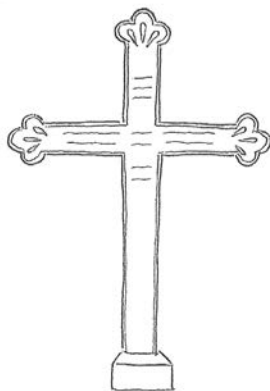
De tidigaste kristna gravmonumenten som återfinns på svenska kyrkogårdar är så kallade tumbor av kalksten. Formen kan härledas tillbaka till medeltiden då tumbor i olika utformning började förekomma. Typen har levt kvar ända in på 1800-talet med en nedgång under den period då gravsättning inne i kyrkorna var vanligt bland högre stånd. De yngre tumborna är normalt mer sparsamt dekorerade än de äldre, endast med en lågerhuggen fris runt inskriptionsytan.

Parallellt med hällar har gravkullar och vårdar av trä och sten förekommit. Den döde fördes till graven i kista, på en bår eller på en så kallad dödsbräda. Den senare begravdes tillsammans med den avlidne. Under 1600-talet började man ställa upp dödsbrädorna på kyrkogården, ofta på den avlidnes grav. Dennes initialer ristades eller målades på brädan och efterhand innefattades hela namnet, dödsår och ibland bi-

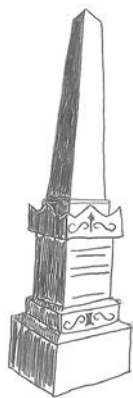
5. BEGRAVNINGSSKICKET I SVERIGE

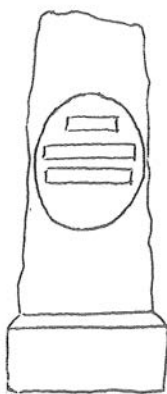
Gravvård i kalksten från första halvan av 1800-talet.

Kors i gjutjärn

Obelisk

Hög gravvård med grovhuggna sidor.

belspråk eller annan dekoration. Gravplatsen kunde också markeras av ett enkelt träkors, men på grund av träets korta beständighet finns ytterst få trävårdar kvar.

Fram till mitten av 1800-talet tillverkades stenvårdar hantverksmässigt av stenhuggare. Stenvårdarna från denna tidsperiod utgörs av stående, sparsamt dekorerade och ofta tunna gravvårdar av röd eller grå kalksten. De kan ha en bågformig avslutning uppåt, ibland krönt av spetsar. Denna gravvårdstyp var vanlig ända in mot 1870-talet.

Från 1850-talet fram till 1890-talet växte stenindustrin i Sverige och med den en stor variationsrikedom beträffande gravvårdstyper och material. Maskinell tillverkning av gravvårdar blev vanligt förekommande och kataloger över gravvårdstyper började nu ges ut. Exempel på gravvårdar från perioden är marmorkors på postament av granit eller sandsten, samt obearbetade stenar med infälld marmorplatta. Den svarta, polerade obeliskens på massiv sockel och med avfasad avslutning var också en vanlig typ. Ju högre gravstenen var, desto ”finare” ansågs personen vara. Gravstenarna omgärdades ofta av en stenram, med

eller utan järnstaket. Andra vanliga gravvårdar från denna tid är låga eller höga stående vårdar i granit med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida.

I samband med att gravkonsten på kyrkogårdarna utvecklades kom även planteringar i anslutning till gravanordningen. Buxbomshäckar runt gravplatserna var länge en vanlig företeelse på kyrkogården och gravkullarna kläddes ofta av sedum.

Under 1800-talets andra hälft blev gjutjärn ett mycket populärt material. En vanlig typ är gravvårdar i form av ett järnstaket, i varierande höjd och utformning, på en sten- eller järnram. Även trästaket har förekommit. På ena sidan av staketet hängdes en inskriptionsplatta, exempelvis föreställande en pergamentsrulle eller i enklare utformning. Gjutjärnsstaket förekom också i kombination med en stående hög sten av granit.

Andra gjutjärnsvårdar var järnkors som förekom både med enklare dekoration och med en mycket välgjord dekorativ yta. Gjutjärnsvårdarna var i allmänhet målade svarta, i vissa fall med förgylld inskription och/eller försilvrade detaljer, men även grön och grå

5. BEGRAVNINGSSKICKET I SVERIGE

färg förekom. Gravvårdar av trä och järn förekommer nästan inte alls efter 1920-talet.

Efter sekelskiftet 1900 var fortfarande de tidigare nämnda obeliskerna en vanlig gravvårdstyp. Vanliga var också så kallade bautastenar, dvs mycket höga gravstenar med grovhuggna sidor, jugendinspirerade vårdar med växtornamentik samt lägre kraftiga vårdar med grovt bearbetad stenram med rundad profil och markerade hörn. Dekorationer förekommer i form av stenkulor och urnor för blommor.

Under 1920-talet blev formspråket mer stramt och klassicerande, med slätare ytor samt dekorationer i form av t ex facklor och oljelampor. Exempel är granitvårdar med en texttavla mellan två kolonner, krönt av en tempelgavel, vilka förekommer i olika variationer från 1920-talet fram till idag.

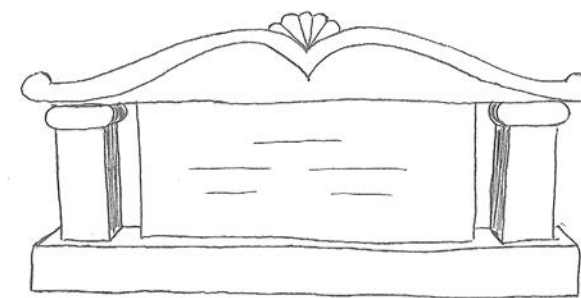
Efter andra världskriget utvecklades en ny gravvårdstyp, som karaktäriseras av låga breda granitvårdar med enkla stenramar. Restriktioner från många kyrkogårdsnämnders sida med avseende på nyproducerade gravvårdars höjd och bredd resulterade i att de flesta gravstenar som uppfördes under efterkrigstiden fick en likriktad utformning. En annan orsak var

stenindustrins svårigheter efter kriget som medförde att utrymmet för konstnärlig utveckling begränsades kraftigt.

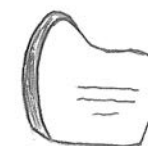
1960- och 70-talsstenarna har en mer förenklad form och typografi. Gravvårdarna är oftast utförda i slätpolerad diabas alternativt röd eller grå granit och eventuellt med någon mindre dekoration, till exempel med motiv från växt- eller djurriket.

Gravvårdar från omkring 1980 och fram till idag visar på ett rikare och personligare formspråk än vårdarna under efterkrigsdecennierna. De tidigare strikta reglementen för utformningen av gravstenar mjukades upp i och med 1990 års begravningslag och har gett utrymme för en mer personlig utformning av vårdarna. Dekorationer kan ofta ha en starkt personlig anknytning, med motiv som exempelvis uttrycker den avlidnes livsåskådning eller fritidsintressen.

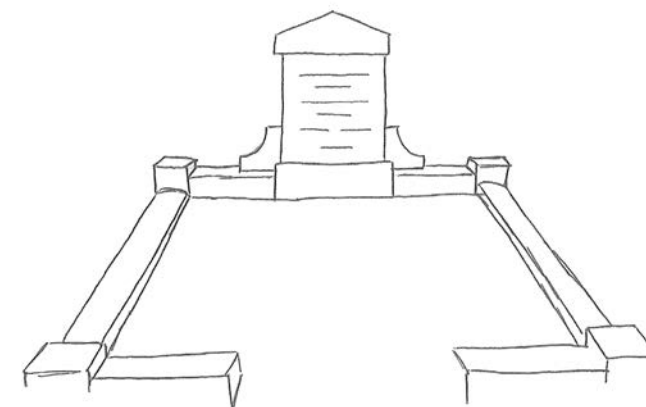
Malin Elmberg

Gravsten med texttavla mellan kolonner.

Exempel på modern gravsten

Gravvård med stenram från tidigt 1900-tal

6. LAGMANSEREDS KYRKOÅRD

Lagmansereds gamla kyrkogård, ruinen efter kyrkan.

Lagmansereds nya kyrka, uppförd 1934-35 på ny plats.

SOCKNEN - EN BAKGRUND

Lagmansereds socken ligger i Bjärke härad, sydost om Trollhättan. Socken omtalas första gången 1465. Landskapet utgörs av skog, stora mossar och ett tiotal mindre insjöar. Socken präglas av fideikommisset Koberg, som äger stora delar av den jordbruksmark som finns.

År 1952 uppgick Lagmansereds socken i Bjärke storkommun, med Sollebrunn som centralort. Numera ligger Lagmansered i Trollhättans kommun.

KYRKOÅRDENS HISTORIA

Troligen fanns en stavkyrka i församlingen under medeltiden. Senare byggdes en ny kyrka av sten. Denna brändes under danska härjningar år 1612. Kyrkan återuppbyggdes och utvidgades 1639-47, på initiativ av grevinnan Sidonia Grop på Koberg. Kyrkan brann återigen 1704 och 1710, och stod sedan öde fram till 1768. Sista gången kyrkan brann var 1929, mitt under pågående högmässa. Efter branden genomfördes en omröstning om var ny kyrka skulle förläggas - på den gamla platsen eller på en plats som var mer central i socknen. Diskussioner om detta

hade förekommit tidigare, och vissa gudstjänster var redan före branden förlagda till skolan i mitten av socknen. Resultatet av omröstningen blev att den nya kyrkan förlades på en annan plats, ca 2 km väster om den gamla på mark som sålts från Koberg. Den gamla kyrkan var en putsad stenkyrka med vapenhus i söder, och ett åttakantigt gravkor i öster. I väster fanns ett panelklätt torn. Den nya kyrkan ritades av arkitekt Axel Forssén och uppfördes 1934-35. Kyrkan har vitputsade fasader, torn i väster och sakristia i norr. Karakteristiskt är det moderna uttrycket med odekorerade fasader, de höga smala fönstren och tornspirans form. Axel Forssén var vid den här tiden mycket aktiv som kyrkoarkitekt i Västsverige, och är framför allt känd för många restaureringar. Mycket få förändringar av Lagmansereds kyrka har gjorts, varför kyrkan såväl utvändigt som invändigt ser ut som den gjorde vid byggnadstiden. Helheten och det autentiska från 1935 ger kyrkan i sin helhet ett högt kulturhistoriskt värde.

6. LAGMANSEREDS KYRKOGRÅRD

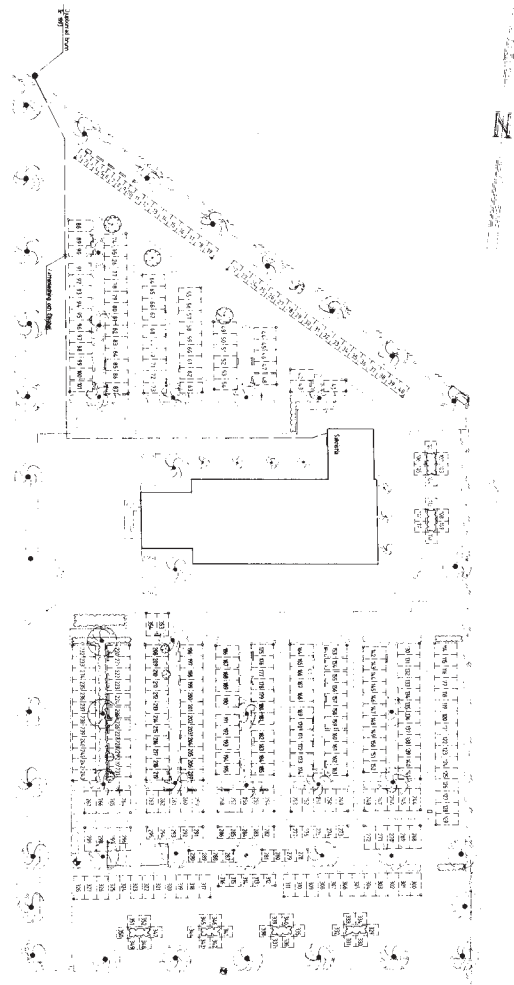
KYRKOGRÅRDEN IDAG

Nya kyrkogården

På Lagmansereds nya kyrkogård finns gravvårdar från 1930-talet och framåt. Ingen av dem har pekats ut som kulturhistoriskt värdefull i denna vård- och underhållsplan. Av den anledningen beskrivs nya kyrkogården endast översiktligt.

Kyrkan och kyrkogården ligger utefter vägen mellan Trollhättan och Sollebrunn. En allé leder upp mot kyrkan och fram till parkeringen i söder. I väster och söder finns öppna hagmarker och åkrar, i norr finns en skogsplantering.

Kyrkogården omges av häckar mot söder och väster, medan det i öster och norr är en stenvmur med ett staket innanför. En trädkrans inramar kyrkogården. Grindar finns från parkeringen i söder, från vaktmästeriet i öster och i sydöstra delen. Från grindarna i söder och öster leder grusgångar fram till kyrkan. Grus omgärdar också kyrkobyggnaden. Inne på kyrkogården är ett system av häckar som skiljer gravvårdarna från varandra. Gravvårdarna är till övervägande del låga och breda i granit.

Nya kyrkogården har ett system av rygghäckar mellan gravvårdarna. Karta: Vara markkonsult, 1991.

Nya kyrkogårdens södra del.

Gravvårdarna är till övervägande del låga och breda i granit.

6. LAGMANSEREDS KYRKOGRÅRD

Ruinen efter Lagmansereds gamla kyrka, vy mot öster.

Bårhuset i kyrkogårdens södra del.

Öppen klockstapel.

Gamla kyrkogården, omgivning

Kyrkogården ligger söder om vägen mellan Trollhättan och Sollebrunn. Omgivningarna utgörs av hagmarker och skog. I söder finns en bondgård.

Omgärdningar och entréer

I norr, mot parkeringen, och i öster, utgörs omgärdningen av ett Gunnebostängsel på en stensockel. I söder är det en häck och i väster en låg stenmur. Huvudentrén är från norr. Det är en dubbel, svartmålad smidesgrind mellan granitstolpar. I söder, mot den angränsande bondgården, är en enkelgrind i svartmålat smide mellan granitstolpar, liksom i öster vid ruinen.

Markbeläggning, träd och buskar

Gångar med grus respektive stenmjöl avdelar de olika kvarteren från varandra. I övrigt utgörs markbeläggningen av gräs. En trädkrans finns innanför omgärdningarna.

Byggnader, klockstapel mm

Ruinen av den kyrka som brann ned 1929 finns i kyrkogårdens västra del. Den är ca 30 x 15 m och ligger i öst-västlig riktning. Murarna är av gråsten. I det tidigare kyrkorummets östra del finns ett altare av gråsten, och ett rest träkors. Kyrkan totalförstördes i en brand 1929. Av äldre arkivbilder framgår att ruinens murar tidigare var betydligt högre, bland annat fanns fönster kvar i sin hela höjd. I något skede har murarna plockats ned till den höjd de har idag och fått sin nuvarande avtäckning med asfaltspapp, mossa och annan växtlighet.

I södra delen av kyrkogården finns ett bårhus. Det är en liten vitputsad byggnad med en rundbågig portöppning på ena gaveln, och ett fönster på den andra. Sadeltaket täcks av enkupigt tegel. Gavelspetsarna kröns av kors.

Norr om kyrkoruinen finns en öppen klockstapel med brunmålade strävor och ett koniskt, koppartäckt tak. Överst finns en vindflöjel med året 1940. Klockstapeln har 1 klocka.

6. LAGMANSEREDS KYRKOGRÅRD

Kyrkogårdens disposition

Lagmansereds gamla kyrkogård har en orgelbunden form, och har omgärdningar från olika tider - staket, häckar och en låg stenmur. Kyrkogården får sin ålderdomliga prägel av kyrkoruinen som ligger högt belägen i kvarter B. Karakteristiskt är också det Silfverschiöldska gravfältet samt det lilla bårhuset i kyrkogårdens södra del.

De äldre gravvårdarna finns i kvarter A och B, som ligger söder om och i anslutning till ruinen. I övriga delar är gravvårdarna mestadels från 1930-talet och framåt.

Kyrkogården har ett fåtal grusgravar med stenram. Några av dem ligger samlade i kvarter F. Troligen har det tidigare funnits fler stenramsgravar i kvarter C utmed staketet. Stenramsgravarna i kvarter F har ett miljöskapande värde.

Det så kallade Silfverschiöldska gravfältet utgör ett eget kvarter öster om kyrkoruinen. Gräsytan avgränsas av rabatter. På ena sidan finns en hög, stående sten i grå granit med orgelbundet krön och ett inhugget, svartmålat kors. Gravvårdarna inom kvarteret har alla samma utformning; det är liggande hällar med

Översikt från parkeringen i norr.

Kvarter A. Längst bort i bild ligger kyrkoruinen.

Kvarter D. Låga och breda gravvårdar dominerar.

Gravvårdarna inom Silfverschiöldska gravfältet har alla samma utformning. Längst bort i bild står en rest sten utan inskription.

INR 10 är den äldsta gravvården, och har inskriptionen Ebba Ribbing född friherrinnan Silfverschiöld, 1873-1914.

6. LAGMANSEREDS KYRKOGRÅRD

A 87 har inskriptionen
*Bibliothekarien vid Kobergs
Bibliothek Amadens Ziervogel
1839-1913.*

Kyrkogårdens äldsta daterade gravvård är INR 3, daterad 1842.

INR 1 t v och INR 2 t h, är båda daterade till 1870-talet.

INR 4

dragringar av koppar i varje hörn. Gravvårdarna är daterade 1914-2008. Området har ett miljöskapande värde genom sin enhetliga utformning och ett historiskt värde genom kopplingen till Koberg.

Kvarter E i kyrkogårdens mitt präglas av relativt glest placerade gravvårdar med flera små liggare.

Gravvårdskaraktärer

På gamla kyrkogården finns ett fåtal titlar angivna. Det är: handlande, rättare, folkskollärare, arrendator, komminister, egendomsförvaltare, mjölnare, soldat, nämndeman och den ovanliga titeln *Bibliothekarien vid Kobergs slott*. Inom det så kallade Silfverschiöldska gravfältet finns titlarna överste kammarjunkare och kommandör, friherre, friherrinna samt ambassadör.

De äldsta gravvårdarna finns i kvarter A söder om kyrkoruinen, och kvarter B bredvid ruinen. Här finns ett hjulkors, INR 4, av okänd ålder. Den äldsta daterade gravvården är INR 3 från 1842, placerad mellan kyrkoruinen och klockstapeln. Inskriptionen lyder: *Här hvilar fröken MCL af Peterséns, född 1808 död 1842. Ps 474 v 6.*

Det finns på kyrkogården ytterligare två gravvårdar

av kalksten som är från andra hälften av 1800-talet. De är både placerade i närheten av ruinen. Det är dels INR 1 med inskriptionen: *Jungfru Cajsa Apelroth 1807-1879*, dels INR 2 som är rest över *Fd Egendomsförvaltaren Math Carlsson 1798-1873.*

Gravstensformerna under 1800-talets andra hälft var många och varierade. Efter 1850 växte stenindustrin tack vare nya metoder som gjorde att det gick lättare att bearbeta hårda stenar som granit och diabas. Fram till omkring 1880 var dekoren sparsam, men sedan började man i högre utsträckning hugga in former och dekor. En typ av gravvård är den polerade i svart granit som var vanlig under slutet av 1800-talet och de första decennierna av 1900-talet. På Lagmansereds kyrkogård finns ett tiotal gravvårdar av denna typ. De flesta har polerad framsida, vinkelbrutet krön och inhuggen inskription, några av dem har polerad dekor med kors och bladslingar. De är från 1920-talet, med två undantag: A40 som är från 1917 och B1 som har inskriptionen: *Komministern Sven Johan Häggner, 1842-1906. 2 Kor 5:1. Sv Ps 471:3. Vården restes av tacksamma åhörare.* Gravplatsen omges stenpällare med kättingar.

6. LAGMANSEREDS KYRKOGRÅRD

En annan typ av gravvård som var vanlig vid samma tid var den högresta i grovhuggen granit med oregelbunden silhuett. På Lagmansereds kyrkogård finns några gravvårdar av denna typ, exempelvis i kvarter A nr 88, rest över *Lars Wennberg 1824-1910*, *Sara Wennberg 1828-1904*. Ett annat exempel är A57 med inskriptionen *Folkskolläraren A Ljungström 1828-1909*, och *hans maka Anna Kristina 1828-1904*. SP 492. *Barnen reste vården.*

En påkostad gravanläggning är B4, placerad alldeles söder om kyrkoruinen. Gravplatsen omgärdas av ett svartmålat gjutjärnsstaket, stenen har inskriptionen *Otto Norlings familjegrav*. Enligt gravregistret var den första gravsättningen år 1868. En annan gravvård med ovanlig utformning är B2. Det är en tumba med inskriptionen *Carlsons familjegrav*, sannolikt från 1920-talet.

Gravvårdar resta över kvinnor var ovanligt i äldre tider, framför allt före 1930. De gravar som finns är ofta över kvinnor som var förmögna nog att skaffa sig en egen sten, eller så rör det sig om små, enkla liggare. På Lagmansereds kyrkogård finns ett tiotal gravar från slutet av 1800-talet och första halvan

A40 är ett exempel på gravvård i svart granit.

B 1 omges av stenpällare och järnkättingar.

B 2 har inskriptionen Carlsons familjegrav

A 88 och A 57 är exempel på grovbuggna gravvårdar från tidigt 1900-tal.

B 4 inramas av ett svartmålat gjutjärnsstaket.

6. LAGMANSEREDS KYRKOGRÅRD

A53 Maria Andersdotter 1844-1887, Anna Greta Andersson 1887-1933.

av 1900-talet resta över enbart kvinnor. Hälften av dem är små liggare. Ett exempel på en rest sten är A53 med inskription *Här hvilar stoftet af hustrun Maria Andersdotter i Stensholmen 1844-1887. Anna Greta Andersson 1887-1933.*

SAMMANFATTNING

På Lagmansereds nya kyrkogård har inga gravvårdar pekats ut som kulturhistoriskt värdefulla. Av den anledningen beskrivs nya kyrkogården endast översiktligt.

På Lagmansereds gamla kyrkogård finns de äldre gravvårdarna i kvarter A och B. Här finns flera högresta, smala granitgravvårdar från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Vid kyrkoruinen finns några äldre gravvårdar i kalksten. Här finns också en gravplats inramad av ett gjutjärnsstaket, och en annan omgärdad av stenpällare och järnkättingar. Övriga delar av kyrkogården präglas av låga och breda gra-

nitgravvårdar från 1930-talet och framåt. I kvarter F finns några grusgravvårdar med stenram samlade.

Kyrkogården präglas av kyrkoruinen, som vittnar om platsens kontinuitet som begravningsplats. Det så kallade Silverschiöldska gravfältet utgör ett eget kvarter med sju stycken likadant utformade gravhällar. Kvarteret har ett miljöskapande och ett historiskt värde, genom kopplingen till Kobergs gård.

LISTA PÅ UTVALDA GRAVVÅRDAR

I de fall numrering saknats, har gravvårdarna givits ett inventeringsnummer INR.

Gravvårdar märkta med 1 - omistliga

A: 3, 4, 5, 6, 15, 26, 27, 34, 35-36, 37, 39, 40, 43, 49-50, 51, 52, 53, 54, 57, 85, 87, 88, 88C, 90

B: 1, 4

INR: 1, 2, 3, 4

Gravvårdar märkta med 2 - värdefulla

A: 48, 58, 60, 70

B: 2

C: 31-32, 50-51, 56-57, 58-59, 60-61, 64-65, 68-73

E: 37-38, 44-45, 47, 49, 71, 79, 105-106

De gravvårdar som har ett mer framträdande kulturhistoriskt värde har markerats med 1 eller 2 enligt det system som Västergötlands museum framtagit och där 1 avser de gravvårdar som har högst kulturhistoriskt värde. Nedan redogörs för de bedömningskriterier som använts. Bedömningskriterierna finns med i inventeringslistan (kap 8) där alla utvalda gravvårdar är beskrivna och bedömda.

Gravvårdar äldre än 1900 bör bevaras för att de representerar äldre tiders gravskick och för att de är förhållandevis få.

Gravvårdar med en miljöskapande funktion bör bevaras om de ingår i ett sammanhang tillsammans med andra gravvårdar, t ex i de fall där flera gravplatser från samma släkt står samlade.

Gravvårdar av socialhistoriskt intresse är exempelvis de som anger titlar och yrken och som därmed vittnar om olika sociala skikt i samhället. Det kan också gälla en grav specifikt tillägnad en kvinna, vilket innan 1930-talet var relativt ovanligt. Även barngravar är

6. LAGMANSEREDS KYRKOGRÅRD

ovanliga.

Gravvårdar av lokalhistorisk intresse gäller de gravar där personen/släkten varit känd i bygden eller i landet och som därmed berättar något särskilt. Poängteras bör att inga djupgående personhistoriska efterforskningar har gjorts.

Gravvårdarnas utformning kan till exempel visa på en viss tids stilideal, och därmed vara representativ, eller vara särskilt noggrant eller konstnärligt bearbetad. Det kan också gälla en grav med ovanlig utformning, antingen för den specifika kyrkogården eller för kyrkogårdar i allmänhet.

KÄLLOR

<http://www.bebyggelseregistret.raa.se>

Winkvist, John (1973) *Bjärke, från medeltid till nutid.*

Kyrkor, skolor, Uddevalla

Sveriges bebyggelse, Älvsborgs län, del VIII (1953),

Uddevalla

7. RUIN, BÅRHUS, OMGÄRDNINGAR, GRINDAR

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej					
Objekt	Teknisk uppbyggnad	Åtgärdshistorik/kommentar	Skadebeskrivning	Skadevärdering	Föreslagna åtgärder
7.1 Omgärdningar	I norr och söder Gunnebstängsel på stensockel. I söder och väster en låg stenmur.				
7.2 Grind i norr	Dubbel, svartmålad smidesgrind mellan stenspällare.				
7.3 Grind i söder	Enkelgrind i svartmålat smide, mellan stenspällare.				
7.4 Grind i väster	Enkelgrind i svartmålad smide mellan stenspällare.				
7.5 Grind på nya kyrkogården	Dubbel, svartmålad smidesgrind mellan stenspällare.		Visst färgsläpp.	2:17	Målning.
7.6 Ruin	Kyrkoruin, gråstensmurar 1-2 m. Kyrkan har haft torn i väster, vapenhus i söder och kor i öster. I kyrkorummets östra del står ett murat altare, bakom det är ett kors av trä rest.	Ruin efter Lagmansereds gamla kyrka 1639-1929.	Fogsläpp och några större ras.	2:17 2:19	Upprättande av åtgärdsprogram, se även Nulägesbeskrivning. Foglagning m.m. enligt åtgärdsprogram.

7. RUIN, BÅRHUS, OMGÄRDNINGAR, GRINDAR

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej

Objekt	Teknisk uppbyggnad	Åtgärdshistorik/kommentar	Skadebeskrivning	Skadevärdering	Föreslagna åtgärder
7.7 Klockstapel	Öppen stapel med 1 klocka. Brunmålad stomme. Koppartak. Vindflöjel daterad 1940.		Färgsläpp på stomme.	2:18	Målning.
7.8 Bårhus	Spritputsad, vitmålad. Tegeltäckt sadeltak. Täckmålad pardörr på ena gaveln, ett fönster på den andra gaveln. Gavelspetsar kröns av kors.		Putssläpp, färgsläpp.	2:17 2:19	Åtgärdsprogram. Putslagning, målning.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej							
Gravn	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde- karakter- isering	Kulturhistorisk motivering	Skadebeskrivning	Skade- värder.	Föreslagna åtgärder
8.1 A3	Stående i granit med rundat krön. Polerad inskription.	Carl Andersson 1840-1906.	1	Ålder (tidigt 1900-tal)	Påväxt.	2:17	Rengöring.
8.2 A4	Hög och smal med rundat krön. Huggen inskription.	Anna Lisa Granlund 1835-1907. Barnen.	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intresse (kvinnograv)	Omfattande påväxt.	2:16	Rengöring.
8.3 A7	Stående i granit med orgelbundet krön. Polerad inskription.	Maria Andersson 1867-1908	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intresse (kvinnograv)	Omfattande påväxt.	2:16	Rengöring.
8.4 A 9	Hög och smal med orgelbundet krön. Polerad inskription.	Johan Johansson 1840-1908. Nästa namn oläsligt, enligt gravregistret: Anna Maja Johansdotter Andersdtr 1838-1908	1	Ålder (tidigt 1900-tal)	Omfattande påväxt.	2:16	Rengöring.
8.5 A 15	Hög och smal i granit med orgelbundet krön.	Edvin Johansson, Snuggebo, 1871-1911.	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intresse (gårdsnamn)	Omfattande påväxt.	2:16	Rengöring.
8.6 A 26	Liten liggare i granit. Inskription i relief.	Maria Eriksson 1856-1914.	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intresse (kvinnograv)	Omfattande påväxt.	2:16	Rengöring.
8.7 A 27	Hög och smal i granit med rundat krön.	Anders Johansson 1849-1914.	1	Ålder (tidigt 1900-tal)	Omfattande påväxt.	2:16	Rengöring.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej							
Gravn	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde- karakter- isering	Kulturhistorisk motivering	Skadebeskrivning	Skade- värder.	Föreslagna åtgärder
8.8 A 34	Hög och smal med vinkelbrutet krön. Försänkt, förgylld inskription och dekor i form av stjärna.	Här hvilar stoftet af rät- taren Anders Olsson i Salgrensäng 1838-1885.	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intresse (titel)	Påväxt.	2:17	Rengöring.
8.9 A 35- 36	Hög och smal i granit. Brutet krön. Polerad, rundbågig inskriftstavla med förgylld inskription och dekor i form av kors. Upptill palmetter i relief.	Handlanden J Hansson, Dalen, 1868-1916. Och hans maka Karolina 1878-1944.	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intresse (titel)			
8.10 A 37	Liten liggare i granit med något för- sänkt inskriftstavla.	Maja-Lisa Dahl 1834- 1916.	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intresse (kvinnograv)	Omfattande påväxt.	2:16	Rengöring.
8.11 A 39	Liten liggare i granit.	Gustav Johansson 1871-1917, St Ekesko- gen.	1	Ålder (tidigt 1900-tal)	Omfattande påväxt.	2:16	Rengöring.
8.12 A 40	Hög och smal i svart granit med vinkelbrutet krön. Polerad inskrifts- tavla med förgylld inskription. Dekor i form av kors och bladslingor upptill och nedtill.	Andreas Andersson, Tyskorna, 1846-1917.	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intresse (gårdsnamn)	Påväxt på sidorna.	2:18	Rengöring.
8.13 A 43	Hög och smal i granit med vinkelbru- tet krön.	August Dahl 1857- 1917.	1	Ålder (tidigt 1900-tal)			
8.14 A 48	Liten liggare i granit med huggen inskriftstavla.	Hustrun Lotta Johans- son 1871-1930, St Ekeskogen.	2	Socialhistoriskt intresse (kvinnograv, gårdsnamn)	Påväxt	2:17	Rengöring.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej							
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värdekaraktärisering	Kultuhistorisk motivering	Skadebeskrivning	Skadevärder.	Föreslagna åtgärder
8.15 A 49-50	Hög och smal i granit med oregelbundet krön. Huggen, förgylld inskription.	Andreas Larsson 1834-1920. Hustrun Britta 1835-1903. Hindsholmen. Dottern Emma 1881-1958.	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intresse (gårdsnamn)	Påväxt.	2:17	Rengöring.
8.16 A 51	Liten liggare i granit med försänkt inskription.	Herrman Linus Magnusson 1898-1918.	1	Ålder (tidigt 1900-tal)	Påväxt.	2:17	Rengöring.
8.17 A 52	Hög och smal i granit med vinkelbrutet krön. Polerad inskriftsplatta	Oläslig pga omfattande påväxt. Enligt gravregistret: Anna F Andersdotter Larsson 1840-1919.	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intresse (kvinnograv)	Omfattande påväxt.	2:16	Rengöring.
8.18 A 53	Hög och smal i kalksten med vinkelbrutet krön. Huggen inskription och dekor i form av stjärna.	Här hvilar stoftet af hustrun Maria Andersdotter i Stensholmen 1844-1887. Anna Greta Andersson 1887-1933.	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intresse (kvinnograv)	Påväxt.	2:17	Rengöring.
8.19 A 54	Stående i röd granit med vinkelbrutet krön. Huggen inskription.	Anna Greta Johansson, Vandryd, 1849-1919.	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intresse (kvinnograv)	Påväxt.	2:17	Rengöring.
8.20 A 57	Stenramsgrav med grusbädd. Mycket hög och smal livsten i granit med oregelbundet krön. Något försänkt, rundbågig inskriftsplatta med inskription i relief.	Folkskolläraren A Ljungström 1828-1909, och hans maka Anna Kristina 1828-1904. SP 492. Barren reste våden.	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intresse (titel)	Påväxt. Grusbädd igenvuxen.	2:17	Rengöring.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej							
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde- karakter- isering	Kulturhistorisk motivering	Skadebeskrivning	Skade- värder.	Föreslagna åtgärder
8.21 A 58	Hög och smal i svart granit med rundat krön. Polerad framsida, huggen, förgylld inskription. Upptill dekor i form av polerade bladslingor.	Arrendatorn Anders Magnus Hansson 1858-1926. Hustrun Augusta Hansson född Olofsdotter, Snuggebo. 1857-1920. Psalmen 424.	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (titel, gårdsnamn)	Viss påväxt.	2:18	Rengöring.
8.22 A 60	Hög och smal i svart granit med vinkelbrutet krön. Polerad inskriftsplatta med förgylld inskription. Polerad dekor upptill och nedtill, motiv bladslingor och kors.	Kristina Andersson, Tyskorna, 1848-1926.	2	Socialhistoriskt intresse (kvinnograv, gårdsnamn)	Viss påväxt.	2:18	Rengöring.
8.23 A 70	Stående i svart granit med vinkelbrutet krön.	Oläslig pga omfattande påväxt.	2	Ålder (troligen tidigt 1900-tal)	Omfattande påväxt.	2:16	Rengöring.
8.24 A 85	Stenramsgrav med grusbädd. Hög och smal livsten i granit med flackt krön. Huggen inskription.	Nils Björklund 1824-1900, hans maka Maria Björklund 1826-1895. Josefine Björklund 1861-1932. Olivia Björklund 1857-1945.	1	Ålder (första gravsättning 1895)			
8.25 A 87	Liggare. Rustik med slät, försänkt inskriftsplatta. Huggen inskription.	Bibliotekarien vid Kobergs Bibliothek Amadeus Ziervogel 1839-1913.	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intresse (ovanlig titel)	Påväxt.	2:17	Rengöring.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärds år X, 3: Åtgärds i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärds ej							
Gravn	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde- karakter- isering	Kultuhistorisk motivering	Skadebeskrivning	Skade- värder.	Föreslagna åtgärder
8.26 A 88	Hög, rusticerad i granit. Oval, försänkt inskriftstavla med huggen inskription.	Lars Wennberg 1824-1910. Sara Wennberg 1828-1904.	1	Ålder (tidigt 1900-tal)	Påväxt.	2:17	Rengöring.
8.27 A 88C	Hög, rusticerad i granit. Oval, försänkt inskriftsplatta med huggen inskription.	Emil Granlund 1862-1918. Hilda Granlund 1868-1954.	1	Ålder (tidigt 1900-tal)	Påväxt.	2:17	Rengöring.
8.28 A 90	Hög och smal i röd granit med polerad framsida och rusticerad sida. Huggen inskription.	Carl Johan Norling 1826-1892.	1	Ålder (före 1900)	Viss påväxt.	2:18	Rengöring.
8.29 B 1	Hög och smal livsten i svart granit med vinkelbrutet krön. Polerad inskription, ram samt dekor i form av kors, palmetter och bladslingor. Gravvården står på en grusbädd och omges av fyra stenspällare med järnkättingar.	Komministern Sven Johan Häggner, 1842-1906. 2 Kor 5:1. Sv Ps 471:3. Vården restes av tacksamma åhörare.	1	Ålder (tidigt 1900-tal). Socialhistoriskt intresse (titel) Utformning (enda gravplatsen på kyrkogården med denna typ av omgärdning)	Rostangrepp på kedjor.	2:17	Rostskydd, målning.
8.30 B 2	Tumba.	Troligen en inskription på ena sidan, ej läsbar. Enligt gravregistret: Carlssons familjegrav.	2	Ålder (sannolikt 1920-tal) Utformning (kyrkogårdens enda tumba)	Omfattande påväxt av alger.	5	Upplevs som patina.
8.31 B 4	Gravplatsen omgärdas av ett svartmålat gjutjärnsstaket. Innanför staketet är en grusbädd och en liggande gravsten i granit.	Otto Norlings familjegrav. Första gravsättning enligt gravregistret 1868.	1	Ålder (före 1900) Utformning (gjutjärnsstaket är ovanligt och finns endast ett på kyrkogården)	Omfattande påväxt på stenen. Visst rostangrepp och färgsläpp på gjutjärnsstaket.	2:16 2:17	Rengöring. Rostskydd, målning.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej							
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde- karakter- isering	Kulturhistorisk motivering	Skadebeskrivning	Skade- värder.	Föreslagna åtgärder
8.32 C 31- 32	Stenramsgrav med grusbädd. Stenram i granit. Hög och smal livsten med vågigt krön. Polerad inskription och dekor i form av träd.	Andr. Anderssons, Boryd MG familjegrav. Enligt gravregistret första gravsättning 1928.	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (gårdsnamn)	Viss påväxt.	2:18	Rengöring.
8.33 C 50- 51	Hög och smal i svart granit med vinkelbrutet krön. Polerad inskriftsplatta med förgylld inskription.	Johan Larsson 1852-1934. Hustrun Anna Greta 1853-1924. Tyskorna.	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (gårdsnamn)			
8.34 C 56- 57	Hög och smal med rundbågigt krön. Polerad inskriftstavla med förgylld inskription. Polerad dekor i form av bladslingor och ett kors.	Anders Andreasson 1861-1946. Kristina Andreasson 1865-1923. Rasen	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (gårdsnamn)			
8.35 C 58- 59	Hög i grå granit, rusticerad med försänkt, oval inskriftsplatta och försänkt kors.	Gustav Johansson 1859-1923. Augusta Johansson 1862-1927. Sandliden.	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (gårdsnamn)	Viss påväxt.	2:18	Rengöring.
8.36 C 60- 61	Hög och smal i röd granit med vinkelbrutet krön. Huggen inskription. Dekor i form av kors och blomknoppar.	Mjölaren Anders Andersson, 1842-1922. Hans maka Kristina Andersson 1847-1928, Hålltorps kvarn.	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (titel, gårdsnamn)			
8.37 C 64- 65	Hög och smal i svart granit med vinkelbrutet krön. Polerad framsida, huggen inskription och dekor i form av kors.	Anders Andersson 1824-1921. Hans maka Anna Greta 1840-1922. St Svedjan S Ps 491	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (titel, gårdsnamn)			

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej							
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde- karakter- isering	Kulturhistorisk motivering	Skadebeskrivning	Skade- värder.	Föreslagna åtgärder
8.38 C 68- 73	Gravplats med grusbädd och två stenar. En hög och smal i svart granit med vinkelbrutet krön. Polerad framsida, förgylld inskription. Den andra är hög och smal i röd granit med flackt, vinkelbrutet krön. Polerad framsida. Något försänkt inskriftstavla med polerad inskription i relief. Upp- till dekor i form av strålände stjärna.	Svart: Johan Johansson, Vara, 1863-1921. Hans maka Frida 1882-1950. Dottern Anna 1905-1928. Sonen Viktor 1907-1989. Röd: Anders Johansson 1846-1921. Maken Anna 1841-1927. Dottern Frida 1874-1951. Dottern Emma 1881-1964. Lilla Svedjan.	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (orts- och gårdsnamn)			
8.39 E 37- 38	Gravplatsen omfattar två stenar. Båda är i mörk granit med rakt krön, har polerad framsida med polerad dekor i form av ekstammar med blad upptill, samt polerad inskriftstavla krönt av ett polerat kors.	1. Anna Andersson, Vandryd, 1889-1937 2. Frits Andersson, Vandryd, 1894-1923	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (gårdsnamn)			
8.40 E 44- 45	Hög och smal i svart granit med vinkelbrutet krön. Polerad inskriftsplatå, ram och dekor i form av eklöv och ett kors. Huggen inskription.	Anders Olofsson 1850-1936. Hustrun Josefina Olofsson, Mossbacken, 1854-1925. Ps 482	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (gårdsnamn)			

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej							
Gravn	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde- karakter- isering	Kultuhistorisk motivering	Skadebeskrivning	Skade- värder.	Föreslagna åtgärder
8.41 E 47	Liten liggare i granit. Inskription i låg relief. Dekor i form av kors.	Sara Persson 1840-1925.	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (kvinnograv)	Påväxt	2:17	Rengöring.
8.42 E 49	Liten liggare i granit.	Johan Andreasson, Hulkås, 1849-1925.	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (gårdsnamn)	Påväxt	2:17	Rengöring.
8.43 E 71	Liten liggare i granit. Inskription i relief, dekor i form av inhugget kors.	Anna Karlsdotter, 1842-1928, Tyskorna	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (kvinnograv, gårdsnamn)			
8.44 E 79	Liten liggare i granit. Huggen inskription och dekor i form av kors.	Anders Andreasson, Hulkås, 1847-1928	2	Ålder (1920-tal) Socialhistoriskt intresse (gårdsnamn)			
8.45 INR 1	Stående med vinkelbrutet krön. Huggen inskription och dekor i form av stjärna.	Jungfru Cajsa Apelroth 1807-1879.	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intresse (kvinnograv) Utformning (en av få kalkstenar)	Påväxt.	2:17	Rengöring.
8.46 INR 2	Hög och smal i kalksten med vinkelbrutet krön. Står på profilerad sockel. Huggen inskription och dekor i form av stjärna.	Fd Egendomsförvaltare Math Carlsson född d 20 Nov 1798, död d ? Feb 1873. Rom 8:32	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intresse (titel) Utformning (en av få kalkstenar)			

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej							
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakterisering	Kultuhistorisk motivering	Skadebeskrivning	Skadevärder.	Föreslagna åtgärder
8.47 INR 3	Stående kalksten. Framspringande krön, vinkelbrutet med akroterier vid sidorna och dekor i form av strålande sol. Huggen inskription.	Här hvilar fröken MCL af Peterséns, född 1808 död 1842. Ps 474 v 6.	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intresse (kvinnograv) Utformning (en av få kalkstenar)	Viss påväxt	5	
8.48 INR 4	Hjulkors i kalksten.		1	Ålder (troligen 1600- eller 1700-tal) Utformning (en av få kalkstenar, ålderdomligt utförande)			
Silfverschöldska gravfältet							
	Silfverschiöldska gravfältet är ett eget kvarter, omgärdat av grusgångar. Området utgörs av en gräsmatta där det ligger 7 st likadant utformade hällar. De är släta med en ring av koppar i varje hörn. Huggna inskriptioner, dekor saknas. På ena kortsidan står en rest sten med ett svartmålat kors och utan inskription. Gravhällarna är daterade 1914-2008			Miljöskapande värde genom den enhetliga utformningen av gravvårdar och kopplingen till Kobergs gård.			

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

GRAVVÅRDAR MARKERADE MED 1

A3

A4

A7

A9

A15

A26

A27

A34

A35-36

A37

A39

A40

A43

A49-50

A51

A52

A53

A54

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

A 57

A 85

A 87

A 88

A 88 C

A 90

B 1

B 4

INR 1

INR 2

INR 3

INR 4

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

GRAVVÅRDAR MARKERADE MED 2

A 48

A 58

A 60

A 70

B 2

C 31-32

C 50-51

C 56-57

C 58-59

C 60-61

C 64-65

C 68-73

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

E 37-38

E 44-45

E 47

E 71

E 49

E 79

9. SKÖTSELRÅD

Skötselråden i följande avsnitt är tänkta att ge viss vägledning vad gäller vård och underhåll av den enskilda gravvården, men gäller endast för vårdar som inte är allvarligt skadade. Vid rengöring och reparation av gravvårdar äldre än 100 år eller som har högt kulturhistoriskt värde bör en konservator anlitas för rådgivning och reparationsåtgärder.

Den viktigaste grunden för alla åtgärder är att de inte får skada gravvården och att de skall förlänga dess livslängd. En äldre gravvård skall inte se ut som om den vore ny efter åtgärden. Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har alltså inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt intressant. Om rengöringen däremot handlar om att kunna avläsa en inskription eller skulptural relief är det kanske nödvändigt för att man skall kunna skapa sig en förståelse för objektet. Rengöring bör också självklart utföras om smutsen kan anses skadlig för objektet.

GRAVVÅRDAR AV STEN

Sten är ett sprött material och därmed mycket känsligt för mekanisk påverkan i form av slag och stötar. Det

är därför viktigt att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort vatten och snö från hållar och tumbor, sopa rent dem från löv och nedfallna grenar, och kontrollera så att inte sättningar bildas. Smuts och jord avlägsnas normalt med vatten. Om nedsmutsningen är så kraftig att rengöringsmedel behövs, bör detta vara biologiskt nedbrytbart och ha neutralt pH-värde. Rengöring med vatten får dock aldrig utföras vid risk för frost.

Äldre gravvårdar i kalksten bör alltid hanteras med försiktighet och finns lösa delar skall konservator kontaktas.

Påväxt av alger, lavar och mossor

Biologisk påväxt upplevs ofta som misspyrdande och kan göra inskriptioner svårästa. Vissa lavararter är aggressiva mot stenen genom att de löser upp ytskiktet och får de olika mineralkornen att lossna. Lavar och alger håller också fukt, vilket kan bidra till frostsprängningar. Regelbunden rengöring av gravvårdar med påväxt, exempelvis varje höst, underlättar arbetet.

Alger trivs i fuktiga, ofta skuggiga miljöer. De förekommer därför på stenytor som vetter mot norr eller under skuggande träd. Algerna är vanligtvis gröna och upplevs som fuktiga vid beröring. Även röda alger är vanliga. En sten som rengjorts från alger återkoloniserar snabbt om den inte hålls torr.

Lavar kan se ut på flera olika sätt. På sten ser de normalt ut som tunna skorpor. Vid rengöring är det oftast bara den synliga delen av laven som avlägsnas, medan rötterna sitter kvar.

Mossor växer oftast på stenar som inte rengjorts på länge eller på liggande stenar där jord kan samlas i fördjupningar.

För att avlägsna lavar eller mossor borstas med mjuk borste, sedan laven eller mossan först indränkts i varmt vatten så att den blir lättare att avlägsna. Helst bör detta ske kontinuerligt under flera timmar för att få riktig verkan. Ju blötare laven är, desto lättare är den att avlägsna. Man kan med fördel mjuka upp lavarna genom att stenen under någon vecka får vara insvept i våta tygsäckar och plast. För att öka vätningen av stenen kan några droppar vanligt diskmedel eller såpa

tillsättas. Några droppar ammoniak i vattnet bidrar också till att mjuka upp lavarna. Använd rikligt med vatten och skölj flera gånger. Grus och små partiklar kan annars repa stenytan. Det är lättast att få bort påväxt under vår och höst, eller vid långvarig fuktig väderlek. Särskilt lavar är mest aktiva och växer då, vilket gör dem mjukare och lättare att ta bort.

På hårda stensorter som graniter kan man använda högtryckstvätt med lågt tryck, men förgyllning och imålad text kan skadas. För att undvika materialförluster skall man före högtryckstvätt alltid försäkra sig om att stenen inte har sprickor eller lösa delar.

Lagningar

Sprickor skall alltid lagas av konservator. Mindre delar som hörn och flisor som lossnat från gravvårdarna kan dock fästas med stenlim. Det är mycket viktigt att stenytorna är rena när man limmar och att ingen frostrisk förekommer. Där skärvor saknas bör ifyllnad ske med bruk. Ifyllnad skall alltid göras med bruk som är svagare än stenen, så att

frost och temperaturskiftningar inte skadar denna. Cementhaltigt bruk skall därför inte användas, varför tidigare lagningar med sådant bruk bör avlägsnas och ersättas med kalkbruk eller stenlagningsbruk.

Borttagning av stearinfläckar

Det mesta av stearinen borttages först med oskarpt verktyg av trä eller plast. Man kan också använda kemiskt ren bensin, och sedan suga upp stearinet med läskpapper, men detta fordrar viss erfarenhet. Sot avlägsnas torrt med suddgummiliknande produkter (t ex gomma pane - en degliknande blandning av mjöl, vatten, kopparsulfat och målarsoda) i samråd med konservator.

GRAVVÅRDAR AV GJUTJÄRN

Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste. Järnet grundas sedan med blymönja (blymönja är idag förbjudet men får användas av företag och förvaltningar för att vårda objekt med kulturhistoriskt värde) och målas två gånger med mager äkta linoljefärg. Behandlingen upprepas vid behov. Beroende på

klimat m m kan tidsintervallerna variera, men vart tionde år kan tjäna som ett riktmärke.

Missfärgningar från koppar och rost är svåra att avlägsna, varför man behöver rådgöra med konservator. Det är bra att i förebyggande syfte skydda metallen från oxidation genom kontinuerligt underhåll med ommålning av järndetaljer och genom att byta ut rostade järndubb och förankringsjärn till sådana i rostfritt stål. Vid montering av nya stenar på fundament bör rostfri dubb användas.

ANDRA MATERIAL

För gravvårdar av trä, smide, glas eller andra material finns inga generella råd för underhåll. Ofta finns skäl att konsultera en konservator för att behandlingen skall bli så bra som möjligt.

ANDRA TYPER AV SKADOR

Klotter

Klottersaneringsfirma bör kontaktas så snart man upptäcker klotter, då det är lättare att avlägsna ju

9. SKÖTSELRÅD

färskare det är. I tveksamma fall bör konservator kontaktas, t ex när det gäller stenar med försvagade, målade eller förgyllda partier.

Gipskrusta

Svavelhaltiga luftföroreningar kan omvandla ytan på kalkhaltiga stenar till kemiskt gips. Denna s k gipskrusta är ofta svart och bubblig och yttrar sig t ex genom att statyer får svarta ögonhålor och svarta ”slöjor” under utskjutande delar. Gipskrusta är komplicerat att avlägsna och bör överlåtas till konservator.

KASSERADE GRAVVÅRDAR

De gravvårdar som återgår till församlingen men av olika anledningar inte kan stå kvar på sina respektive gravplatser bör inte avlägsnas från kyrkogården. De bör istället placeras någonstans där det finns plats, förslagsvis kan ett mindre område på den nya kyrkogårdsdelen reserveras för detta ändamål. De behöver inte lutas mot muren utan kan grävas ner, såsom de en gång stått på en gravplats. Det finns flera

exempel på detta bruk på Sveriges kyrkogårdar. Detta medför att det som gravvårdarna kan berätta om t ex bygden och om gravvårdsstilar inte går förlorat utan finns kvar. Det underlättar dessutom för släktforskare som letar efter sina förfäders gravvårdar.

Malin Elmberg

KÄLLOR

Emanuelsson, L (1999) *Kulturbeskrivning av Göteborgs kyrkogårdar, Rapport 13: Västra Frölunda och Askims kyrkogårdar*, Göteborg

Hansson, H-E m fl (2002) *Vård av gravstenar* Stockholm

Hoberg B & Eliasson, K-G *Underhåll av gravvårdar*

Kulturmiljövård 1989:6, s 43-44

Vara kyrkogårdar, byggnadshistorisk rapport 2006:22-27,

Västergötlands museum

10. LAGAR

Med lagstiftning finns det möjlighet att styra en kyrkogårds utveckling och förändring. Allt från gravplatsens utformning till förfarandet av begravningsplatsens vegetation regleras genom olika lagar. Församlingen har ett stort ansvar för sin kyrkogård. Länsstyrelsen kontrollerar att de kulturhistoriska intressena tillvaratas och gör tillståndsprövningar när det gäller väsentliga förändringar.

KULTURMINNESLAGEN - KML (SFS 1988:950)

Enligt Kulturminneslagen är det en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö och ansvaret för detta delas av alla. Alla kyrkor och kyrkogårdar byggda eller anlagda fram till 1939 och ett begränsat urval kyrkor byggda efter 1939 skyddas av KML. Enligt KML 4 kap skyddas de kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser.

I 4 kap 11§ behandlas begravningsplatser som kulturmiljöer: I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas.

Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde i minskas eller förvanskas.

I 4 kap 13§ behandlas begravningsplatser tillkomna innan 1939: I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen

1. för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,
2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.

Väsentlig förändring av fast anordning kan vara:

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen
- ändring av vegetationens arkitektoniska och rumsskapande karaktär
- större ändringar av gravkvarter och vägsystem inom gravplatsen

- åtgärder som i sig själva inte är väsentliga men som har betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas, såsom borttagande av gravramar, staket och dylikt kring gravplatser.

Den sista punkten är särskilt beaktansvärd. Man bör alltid fundera på de vidare konsekvenserna av att exempelvis avlägsna stenramar runt gravplatserna.

I 4 kap 6§ omnämns kyrkliga inventarier: Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl.

Kyrkliga inventarier kan även innefatta kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar. Generellt kan sägas att gravvårdar från tiden innan 1850 alltid bör upptas på inventarielistan. Detta eftersom gravvårdar fram till 1800-talets mitt tillverkades mer hantverksmässigt än därefter, då den industriella tillverkningen började komma igång.

BEGRAVNINGSLAGEN (SFS 1990:1144)

Begravningslagen innefattar bestämmelser som kan vara av stor vikt för en kyrkogårds utformning.

10. LAGAR

I 7 kap 25§ sägs: Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen.

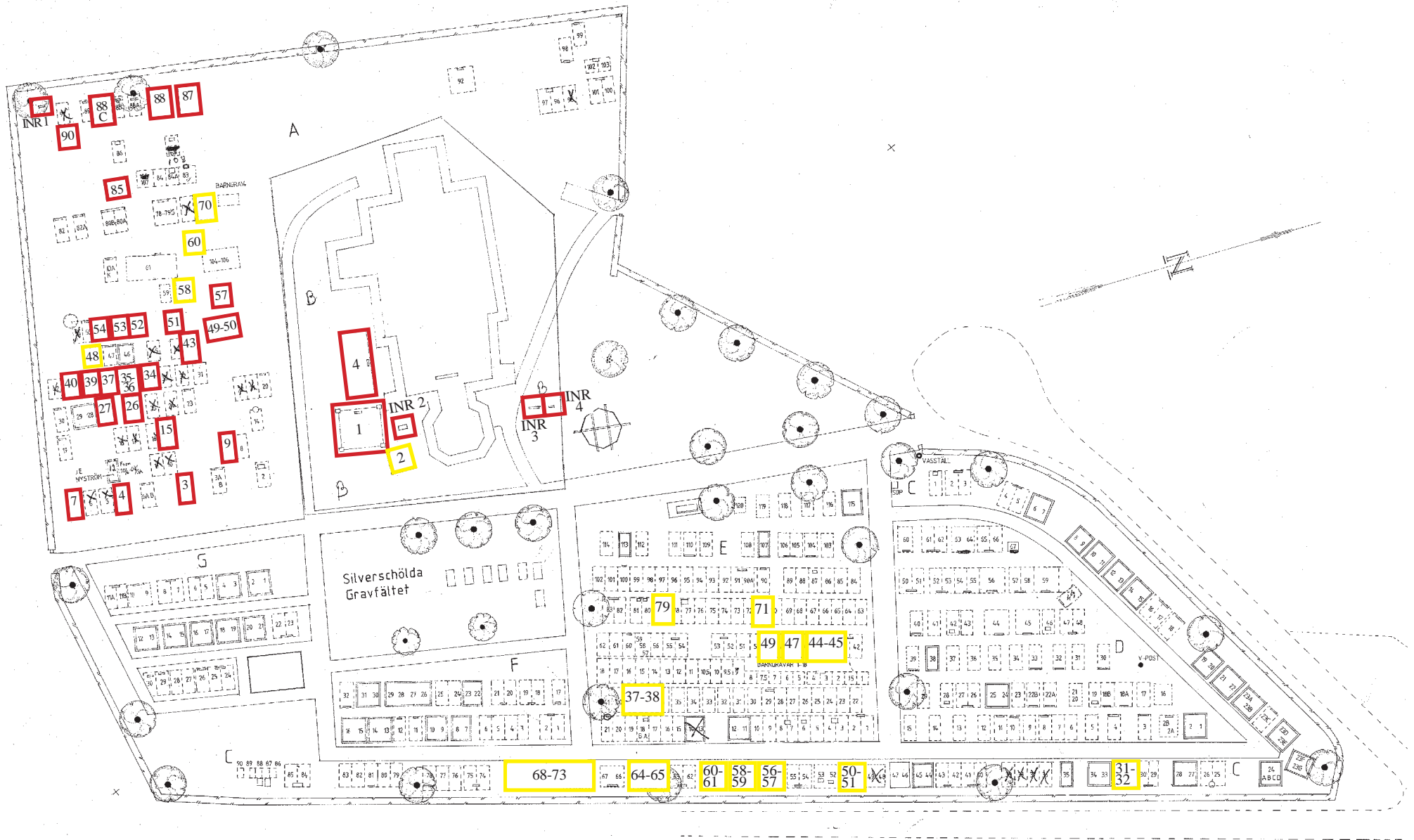
I 7 kap 26§ sägs: Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.

I 7 kap 37§ behandlas vad som gäller efter gravrättens upphörande: Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.

Församlingen kan med stöd av nämnda lagar upprätta särskilda regler för hur olika delar av kyrkogården bör utformas i framtiden.

Malin Elmberg

11. GRAVKARTA

11. GRAVKARTA

Förändringar på kyrkogården kräver tillstånd från länsstyrelsen enligt 4 kap. KML.

De gravvårdar som bedömts ha ett kulturhistoriskt värde har markerats med en 1:a eller 2:a, enligt det system som Västergötlands museum framtagit.

1: Med markerad gravanläggning avses kulturhistoriskt omistliga gravvårdar och gravanordningar. Vårdar och gravanordningar, inklusive stenramar, grusbädd, gravstaket, gravhäckar, gravträd o.d., får inte ändras, flyttas, avlägsnas eller återupplåtas och de skall bevaras och vårdas på plats för framtiden. Vårdarnas och gravanläggningarnas omedelbara omgivning får inte förvanskas. Omgivande befintlig markplanering med kvartersindelning/gravrader, mur, portstolpar, grindar, grusgångar, trädalléer, trädkrans o.d. skall bevaras och vårdas.

2: Med markerad gravanläggning avses kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar och gravanordningar. Vårdar och gravanordningar, inklusive stenramar, grusbädd, gravstaket, gravhäckar, gravträd o.d., bör inte ändras, flyttas, avlägsnas eller återupplåtas och de bör bevaras och vårdas på plats för framtiden. Vårdarnas och gravanläggningarnas omedelbara omgivning bör inte förvanskas. Omgivande befintlig markplanering med kvartersindelning/gravrader, mur, portstolpar, grindar, grusgångar, trädalléer, trädkrans o.d. bör bevaras och vårdas.

Karta: Vara markkonsult, 1992.

Ateljé Arkitekten i Väst AB, Skolgatan 3, 532 31 Skara, tel: 0511-108 28, www.ateljearkitekten.se
